

Наим КАРИМОВ

МАҲМУДХЎЖА БЕҲБУДИЙ

Тошкент – 2010

Маҳмудхўжа Беҳбудий XX аср бошларида Туркистонда вужудга келган миллий уйғониш ҳаракатининг атоқли раҳбарларидан бири бўлиб, шу даврда ўзбек халқи ижтимоий онгининг уйғонишида муҳим роль ўйнади. У Туркистонда янги усул мактабларининг очилиши, миллий матбуотнинг юзага келишида фаол иштирок этибгина қолмай, биринчи ўзбек драмасини яратиб, профессионал ўзбек театр санъатининг майдонга келишига замин ҳозирлади. У халқ ва жамиятни маърифатлаштириш орқали мустақилликка эришиш ғоясини олға сурган ва шу қутлуғ йўлда ҳалок бўлган улуғ аждодимиздир.

Қўлингиздаги рисола сиз, ҳурматли китобхонга Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг ҳаёти, адабий ва ижтимоий фаолияти билан яқиндан танишиш имкониятини беради, деб умид қиламиз.

Устоз Ойбек ўзининг ҳайёмона рубоийларининг бирида: «Донолар ўтдилар – сафари узоқ, Куёшдай ботдилар – манзили тупроқ», деб ёзган эди.

Бундан ўн йил илгари тугаб, тарих бағрига кирган XX асрда ўзбек халқининг шундай фарзандлари дунёга келиб, халқимиз ва мамлакатимиз тарихида абадул абад қоладиган улуғ ишларни амалга ошириб кетдиларки, гарчанд куёшдай ботиб, она тупроқни ўзларига аллақачон ватан айлаган бўлсалар-да, улар номи ҳеч қачон ўчмайди ва улар ҳамиша миннатдор авлодлар хотирасида абадий яшайдилар. XX асрда Туркистон заминида туғилиб, халқ ва Ватаннинг ҳур келажаги йўлида яшаган донолардан бири, шубҳасиз, Маҳмудхўжа Бехбудийдир.

Турли тарихий-ижтимоий сабабларга кўра, бир замонлар жаҳоннинг энг қудратли давлатларидан бири бўлган Туркистоннинг XIX аср ўрталарида мустамлакага айланиши ва ҳатто янги ҳаёт шабадалари эса бошлаган XX аср аввалида ҳам мустамлакачилик шароитида яшаши халқнинг илғор ва тараққийпарвар фарзандларида ор-номус учун, ҳақ-хуқуқ учун, эрк ва ҳуррият учун кураш истагини уйғотди. Бу истак М.Бехбудий сингари сиймолар туфайли дастлаб ғояга, сўнгра тарихий заруратга айланди. Аммо бу ғоя ва заруратни амалга ошириш йўли бир-биридан кучли тўсиқлар билан тўсилган эди. Бу тўсиқларнинг энг даҳшатлиси халқ оммасининг парокандалиги, ижтимоий ва ҳуқуқий онгининг тубанлиги эди. Шунинг учун ҳам М.Бехбудий ва унинг сафдошлари ҳуррият учун курашнинг дастлабки ва зарурий босқичи - халқ ва жамиятни маърифат билан “қурооллантириш” йўлини танладилар. Бу, ўз вақтида, “жадидчилик ҳаракати” деб аталди. Кейинчалик тарихчилар унга “миллий уйғониш ҳаракати” деган ном бердилар.

“Жадид” арабча сўз бўлиб, “янги” маъносини англатади. XX

аср бошларида миллий газеталар ва янги усул мактабларининг пайдо бўлиши билан “жадид” сўзи” истеъмолга кира бошлаган. Кимки шу газеталарга обуна бўлиб ёки уларни сотиб олиб ўқиган бўлса, у оддий кишилар кўзига “жадид” бўлиб кўринган. Худди шунингдек, кимки мадраса ва эски мактаб таълимидан замонавийлиги билан, дунёвий фанларнинг устуворлиги билан фарқланувчи янги усул мактабларини очган бўлса, шу киши ҳам жадид бўлиб туюлган. Хуллас, кимки халқ ва жамият ҳаётига янги ҳаёт шабадаларини, янги тарихий давр ғояларини олиб кириш истагида яшаётган бўлса, жадид ҳисобланган. Шу тарзда “жадид мактаби”, “жадид газетаси”, “жадид шоир” сингари тушунчалар юзага келган.

Ҳар қандай янгилик қаршисида катта тўғаноқлар пайдо бўлади. Халқ оммасининг руҳий ва маиший ҳаётида шаклланиб, эскириб ва қотиб қолган одатларни янгилаш мушкул бўлганидек, янги мактабларнинг очилиши ва ўқувчиларнинг бу мактабларга жалб этилиши ҳам осон кечмади. Мутаассиблар жадид муаллимларни “кофир” деб эълон қилдилар. Маҳалла оқсоқоллари ўз фарзандини жадид мактабига берган оталарни оиласи билан маҳалладан кўчириб юбораман, деб дағдаға қилиб, жадид мактабларни ёпа бошладилар. Шундай мураккаб шароитда халқнинг ижтимоий ва ҳуқуқий онгини ошириш, уни дунёвий билимлардан баҳраманд қилиш осон эмас эди. Шунинг учун ҳам биз, миллий уйғониш ҳаракати ва адабиётининг тадқиқотчилари, жадидларни халқ ва мамлакатнинг мунаввар келажаги йўлида фаолият олиб борган фидойи кишилар сифатида чин дилдан ҳурмат қиламиз.

XX аср бошларида мамлакатимизда миллий уйғониш ҳаракатини бошлаб берган фидойи кишилардан бири ва балки биринчиси ушбу рисола қаҳрамони Маҳмудхўжа Бехбудийдир.

Бехбудий вафотининг икки йиллиги муносабати билан “Маориф ва ўқитувчи” журналида эълон қилинган мақоласида Лазиз Азиззлда бундай ёзган эди: «Унинг қиммати тарихнинг маълум бир босқичида ва тарихий ривожланишида қилган

хизмати учундир. Бехбудийнинг хизмати францкзларнинг Жан Жак Руссолари, русларнинг Ломоносов, Чернишевский, Добролюбовлари, Кафқаз туркларининг Фатҳали Охундов ва Нажафбек Вазировлари, татарларнинг Ш.Маржоний ва Қ.Носирийси ила бирдир. Ўзбек илмий адабиёти ҳам Бехбудий билан бошланиб, янги бир йўлга кира бошлади. Бехбудий энг аввал Туркистоннинг чор ҳукумати қўлидан қутқазилш ғоясини элга талқин қилувчилардан, аҳолининг эзилганлигини биринчи сезганлардан ва бу ҳақда турли уста йўллар ила халқни истиқбол курашига чақирганлардандир. Туркистоннинг уйғониш даврини уч қисмга – маориф, матбуот ва жамиятга бўлиб, шу давр раҳбарларини текшира бошласак, бу ҳаракатларнинг бошида Бехбудий турганлигини кўрамиз”.

Бехбудий шаънига айтилган бу сўзларда унинг маориф ва маданиятимиз тарихидаги ўрни ҳам, миллий озодлик курашидаги хизматлари ҳам, умуман, ўзбек халқи тарихида қолдирган излари ҳам аниқ ифодаланган.

М.Бехбудий ҳаёти ва фаолиятини ўрганиш тарихига бир назар

Биринчи ўзбек драмаси - “Падаркуш”нинг 1913 йилда сахна юзини кўриши Туркистоннинг маданий ҳаётида муҳим тарихий воқеа бўлди. Томошабинлар оммасини ҳайратга солган бу асарнинг турли шаҳарларда турли ҳаваскорлик труппалари томонидан намоиш этилиши муносабати билан ўша йилиёқ матбуотда қатор хабар ва мақолалар эълон қилинди. Шубҳасиз, бу мақолаларда асар ва унинг муаллифи тўғрисида ҳам айрим фикрлар билдирилди. Аммо М.Бехбудий ҳаёти ва фаолиятига бўлган қизиқиш маърифатпарвар адибнинг дастлаб сирли равишда ғойиб бўлиши, сўнгра фожиали равишда вафот этиши билан бевосита боғлиқ. М.Бехбудий шу вақтга қадар ҳам муфти, ҳам Туркистон жадидларининг отаси сифатида катта эътибор

қозонганлиги сабабли унинг ўлими Туркистонни том маънода ларзага келтирди.

Агар миллий уйғониша ҳаракати даврининг шу мусибатли даврида М.Бехбудий ҳақида эълон қилинган хабар ва мақолаларга хронология талаблари асосида ёндашсак, даставвал Ҳожи Муиннинг “Қадрношунослик” (“Меҳнаткашлар товуши”, 1919 йил 23 апрель) деган кичик мақоласини тилга олиш лозим бўлади. Ушбу мақолада 1919 йилнинг март ойларида М.Бехбудийнинг Мардонқул Шомуҳаммадзода, Муҳаммадқул Ўринбой ўғли ва турк муаллими Наъим афанди билан бирга (халқнинг сўзига кўра) Москвага ёки бошқа бирор жойга бориш ниятида йўлга чиққани ҳамда Қарши шаҳрида Бек томонидан ҳибсга олиниб, зиндонга ташлангани айтилган. Бехбудий ва ҳамроҳларининг кейинги тақдири шу мақола муаллифига маълум бўлмаганидек, мазкур мақоладан кейин эълон қилинган “Самарқандлик Темурхон афанди келди” мақоласида (“Меҳнаткашлар товуши”, 1919 йил 20 ноябрь) тилга олинган Темурхон афандига ҳам қоронғи бўлган. Бу мақолада айтилишича, Истанбулда ўқишда бўлган Темурхон афанди ватанига қайтишида Бокуда Бехбудийнинг Бухоро музофотида қамоққа олинганини эшитган. Шу вақтда Бокуда бўлган таниқли маърифатпарвар ва тадбиркор Саидносир Миржалилов “восита топиб”, Бухородан Бехбудийнинг кейинги тақдири тўғрисида маълумот олишга уринган, аммо бирор натижага эришмаган. Орадан қарийб бир йил ўтгач, «Меҳнаткашлар товуши» газетасида (1920 йил 8 апрель) номаълум муаллифнинг “Муфти Маҳмудўжа Бехбудийнинг таржимаи ҳоли” сарлавҳали мақоласи чоп этилади. Мақолада биз Бехбудийнинг ҳаёт йўли, маърифатпарварлик фаолияти, авлодлари ҳақидаги маълумот, шунингдек, сирли сафарига оид тахминлар билан танишамиз.

1922 йилнинг март ойида Бехбудийнинг фожиали ўлими ҳақидаги хабар етиб келиши билан эндиликда “Зарафшон” номи билан чиқа бошлаган Самарқанд газетасининг 25 март сонидида А.Азамат, Аблусалом Азимий, Вадуд Маҳмуд, Садриддин Айний ва